

ДО ІСТОРІЇ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КРИМУ: ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ МУЗИЧЕНКО

Андрій НЕПОМНЯЦЬКИЙ

У розвитку етнографічних досліджень Криму простежується кілька етапів. Спочатку це були спостереження та загальні народознавчі описи, коли фіксувалися найбільш яскраві елементи побутової культури: житло, одяг, робилися замальовки типів місцевого населення — кримських татар, караїмів, кримських греків (звіти експедицій Петербурзької Академії наук й численні нотатки мандрівників). Другий період пов'язаний з діяльністю етнографів-збирачів, що зосереджували увагу на побутовій культурі, а також записували різноманітний фольклорний матеріал. В їхніх працях можна зустріти докладні описи свят, повір'їв, звичаїв різних народів, що проживали на півострові (Ф. Домбровський, В. Кондараки). На наступному етапі інтерес до окремих аспектів народної культури починають виявляти російські вчені товариства, зокрема Товариство аматорів природознавства, антропології й етнографії, утворене при Московському університеті (експедиція Ф. Гінкулова в передмістя Форштадт Керч-Єникальського градоначальства, Катерлез і болгарське село Марфовку в 1890 р.). Зрештою, період кінця XIX — початку XX ст. ознаменований як перехід до систематичних наукових досліджень етнографії Криму, якими займаються вже вчені-професіонали. В експедиційну роботу з метою вивчення культури народів Криму включилися столичні музеї та вищі навчальні заклади.

Як справедливо зазначив етнограф початку XX ст. А. Максимов, “нова етнографічна література, надзвичайно багата кількісно, і якісно докорінно відрізняється від звітів колишніх більш-менш випадкових спостерігачів” [1, с. 23] та що на цьому етапі “теоретична обробка нових матеріалів відстала від їхнього збирання, але і вона прийде сама собою, бути може, не в тривалому майбутньому” [1, с. 24]. Цей час незабаром настав.

Однією з перших була етнографічна експедиція в Крим науковців Московського університету під керівництвом професора В. Міллера у 1886 році. Один з її учасників — студент-юрист М. Харузін займався збором етногра-

фічного матеріалу в Алушті, записував у татарських селах відомості із звичаєвого права, приказки, казки. Його брат О. Харузін, впродовж кількох експедицій збирав антропологічні матеріали про татар південного берега Криму, простежив процеси асиміляції, пов'язані з міграціями населення [2, с. 227–229].

У 1903 році за завданням Російського комітету вивчення Середньої і Східної Азії у Таврійській губернії перебував студент факультету східних мов С.-Петербурзького університету М. Бравін, який цікавився культурою ногайців [3].

Співробітниця Музею східних культур В. Контрольська у 1906–1912 роках кілька разів відвідувала Крим та замальовувала предмети побуту й прикладного мистецтва кримських татар. Її роботу продовжила А. Петрова (померла у 1921 р.), що зафіксувала близько 700 вишивок, але в зв'язку з кончиною так і не встигла опрацювати свою колекцію [4].

Влітку 1909 року пісні кримських татар на південному березі Криму записував студент Лазаревського інституту східних мов у Москві О. Олесницький. Експедиції Лазаревського інституту, згідно з попередніми планами, повинні були охопити весь півострів. Однак дослідники зіткнулися з підозріливим ставленням до них з боку місцевої адміністрації, яка через відсутність необхідних документів заборонила науковцям відвідувати татарський кав'ярні та записувати розмови з мешканцями півострова [5, с. 119–120].

Розвідками в галузі етнографії вірменських колоній у Криму займався професор цього ж навчального закладу Х. Кучук-Іоаннесов (Кучук Оганесян) [6].

У 1910–1911 роках наукові експедиції в Крим здійснили П. Чепурин [7], Н. Маркс [8, с. 151–154], що досліджували кримськотатарські орнаменти південно-східного Криму. У 1911 році за програмою, складеною В. Гордлевським, матеріали з народної словесності кримських татар збирав у Криму А. Морисов.

У 1912–1913 роках за завданням Російського комітету вивчення Середньої і Східної

Азії Крим відвідав приват-доцент столичного університету О. Самойлович (1880–1938). Він записував зразки кримськотатарського, караїмського й кримчакського фольклору та вивчав особливості цих мов, збирав відомості про цехові організації кримських татар. За завданням і на кошти етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III О. Самойлович влітку 1916 року здійснив поїздку по степовому Криму. Були зібрані матеріали про імена кримських татар, їхні звичаї, одяг, ігри, а також записані пам'ятки усної народної творчості: прислів'я, загадки, скороговки, легенди і різновиди пісень [9, с. 9–14].

Польові дослідження в Таврійській губернії з 1903 року (найбільш великі експедиції 1911–1912 рр.) проводив відомий російський етнограф М. Державін, що вивчав болгарське населення цих земель [10].

Випускник факультету східних мов С.-Петербурзького університету П. Фалєв у 1914 році досліджував побутування нової османської мови у середовищі турків-османців, що проживали в Криму, а також вивчав фольклор кримських татар [11].

Таким чином, історія етнографічних досліджень Криму у дорадянський період нараховує чимало імен авторитетних і маловідомих краєзнавців, що зробили значний внесок у народознавчі студії. Однак подальше вивчення історії досліджень Криму відкриває нові сторінки. Серед невідомих донедавна етнографів початку ХХ століття вирізняється постать Олександра Федоровича Музиченка (1875–1940), який ще за життя здобув визнання як видатний український радянський педагог. Його захоплення етнографічними дослідженнями на початковому етапі творчої діяльності, як і деякі сторінки біографії дорадянського періоду, дотепер були невідомі [12]. Відновити біографію краєзнавця Криму стало можливим завдяки залученню методу архівної евристики.

Далеке від Криму провінційне містечко Ніжин у ХІХ — на початку ХХ ст. було одним з провідних у країні наукових центрів. Тут функціонував вищий навчальний заклад — Історико-філологічний інститут князя Безбородька. У відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині зберігся “Формулярний список про службу викладача Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині предметів пе-

дагогіки й філософії, колецького радника Олександра Федоровича Музиченка за 1910 рік”.

О. Музиченко народився 8 (21) серпня 1875 року у селищі Станіславове Херсонської губернії в родині директора Больше-Токмацького народного училища Федора Івановича Музиченка [13]. Середню освіту юнак здобув у Бердянській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю [14]. У 1895 році Олександр успішно склав іспит і був зарахований до С.-Петербурзького історико-філологічного інституту. Однак за станом здоров'я не зміг навчатися у столиці і перевівся в інститут такого ж профілю у Ніжині, у кращі кліматичні умови [15, с. 171].

З 1896 року О. Музиченко навчається в Історико-філологічному інституті князя Безбородька. Значний вплив на студента справили видатні педагоги, що працювали в цьому провідному навчальному закладі в ті роки: М. Бережков (відомий кримознавець), І. Гуцєвич, С. Жданов, В. Качановський, М. Сперанський. Екзаменаційні відомості, що збереглися в архівному фонді інституту, свідчать, що О. Музиченко був стараним студентом. Під керівництвом філолога-слависта М. Сперанського Олександр почав займатися дослідженнями історії й етнографії болгарських колоній у Криму. Після закінчення третього курсу влітку 1898 року під час канікул студент О. Музиченко збирав і систематизував фольклорні матеріали болгарського населення села Кишлау Феодосійського повіту, щоб “почерпнути дещо з багатой скарбниці болгарських звичаїв, обрядів, пісень, прислів'їв, приказок та інших форм, у які вилилося народне життя і народний розум” [16, с. 37]. Зібрані фольклорні пам'ятки були згодом використані ним при підготовці до семінарських занять із курсу слов'янської філології [15, с. 172]. Підсумком цього першого наукового відрядження стала публікація у провідному російському етнографічному виданні “Етнографическое обозрение”, що видавалося Етнографічним відділенням Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті [16].

Опубліковані молодим етнографом матеріали дістали високу оцінку професора словесності Харківського університету М. Дринова, який відзначав їх актуальність для вивчення півдня країни [17]. Наукова співпраця і дружба двох етнографів тривала до смерті М. Дринова.

Під час другої експедиції до кримських болгар влітку 1899 року О. Музиченко збирав відомості про весільні обряди й історію поселення Кишлау [18, с. 144].

Після отримання диплома з відзнакою про закінчення інституту О. Музиченко з рекомендаційним листом від адміністрації вузу й особистою рекомендацією професора М. Сперанського на ім'я попечителя Одеського навчального округу їде до Одеси, де працює на посаді вчителя російської мови і словесності 4-ої одеської гімназії. За зразкове виконання своїх обов'язків 1905 року педагог був нагороджений орденом Св. Станіслава III ступеня [19, арк. 77 зв.-78].

В Одесі продовжувалися й дослідження О. Музиченка в галузі етнографії болгар Криму. 1901 року на засіданні Візантійсько-слов'янського відділення Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті він зробив доповідь "Про болгарських переселенців Криму". На XII Археологічному з'їзді, що проходив 1902 року у Харкові, О. Музиченко виступив з доповіддю "Спостереження над народною творчістю кримських болгар". Етнограф поставив за мету перевірити наукові тези про походження й розвиток поезії, про особову й колективну творчість та запозичення шляхом спостереження над сучасною народно-поетичною творчістю південних слов'ян-поселенців Криму. На необхідності таких досліджень наголошувалося ще на VI Археологічному з'їзді в Одесі (1884 р.). У доповіді, яка була надрукована у "Працях" з'їзду, автор простежив татарський, російський, грецький мовні впливи на прикладі колонії Кишлау [20].

У ці роки Олександр Федорович дедалі більше захоплюється питаннями педагогіки. У літні канікули на власний кошт він виїздить у західноєвропейські університетські центри для вдосконалення знань.

Паралельно продовжує й краєзнавчі дослідження Криму. Так, працю з історії болгарських колоністів у Криму та фонетичні особливості говірки кримських болгар О. Музиченко надрукував в "Известиях Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук" [21].

У наступні роки його наукова діяльність була пов'язана виключно з педагогікою.

Відомо, що О. Музиченко перебував у від-

радженні в Німеччині від Історико-філологічного інституту князя Безбородька, де продовжив навчання в Ієнському університеті на кафедрі педагогіки під керівництвом професора Вільяма Рейна [22]. До Росії О. Музиченко надсилав свої праці з педагогіки для публікації в "Известиях Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине", "Журнале Министерства народного просвещения", "Русской мысли" та ін. виданнях, у яких аналізував досвід європейських педагогів у пошуках універсальної системи освіти та виховання.

Олександр Федорович Музиченко залишив яскравий слід у дорадянському кримознавстві як етнограф болгарського населення півострова. Його праці, на жаль, невідомі фахівцям, бо не ввійшли до рукописної картотеки універсального бібліографічного покажчика із кримознавства "TAURICA" А. Маркевича (останній із надрукованих випусків — третій, 1902 р. Надалі бібліографія накопичувалася у формі картотеки, яка збереглася). Розпорошені по різних провінційних виданнях, що давно вже стали бібліографічною рідкістю, праці О. Музиченка сьогодні недоступні потенційному досліднику. У зв'язку з цим здійснена кандидатом історичних наук І. Носковою робота щодо їх систематизації та перевидання особливо необхідна у зв'язку з етністоріографічними дослідженнями, які активізувалися в останнє десятиріччя.

¹ Максимов А. Современное положение этнографии и ее успехи // Этнографическое обозрение. — 1909. — № 4. — С. 9—24.

² Непомнящий А. Историчне кримознавство (кінець XVIII — початок XX століття): Бібліографічне дослідження. — Симферополь, 2003.

³ Библиографический словарь отечественных тюркологов: Дооктябрьский период / Подг. А. Кононов. — М., 1989. — С. 53—54.

⁴ Саковец Т. Крымские орнаменты в рисунках В. Контрольской: Из фондов Бахчисарайского историко-культурного заповедника // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 468—474.

⁵ Див. докладніше: Непомнящий А. Научное изучение этнографии народов Крыма в начале XX века // Археология та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І. Мечникова. — О., 2000. — С. 119—134. Цікаві матеріали на цю тему виявлено в Центральному історичному архіві міста Москви. Див.: ф. 213, оп. 2, спр. 1064.

⁶ Див. докладніше: *Непомнящий А.* “Українка” за кордоном: Документи фонду Х. Оганесяна у Центральному державному історичному архіві Республіки Вірменія // *Студії з архівної справи та документознавства.* — К., 1997. — Т. 2. — С. 90–92.

⁷ Державний архів в Автономній Республіці Крим. — Ф. Р-138, оп. 1, спр. 10, арк. 38–38 зв. Значна за обсягом наукова спадщина П. Чепуриної зберігається у Державному музеї Сходу Російської Федерації. Зокрема — це чисельні замальовки ткацтва кримських татар.

⁸ Див. докладніше: *Непомнящий А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь, 1998.

⁹ Див. докладніше: *Непомнящий А.* Крым в научном наследии академика А. Самойловича // *Самойлович А.* Избранные труды о Крыме. — Симферополь, 2000. — С. 8–18.

¹⁰ Див. докладніше: *Непомнящий А.* Исследования Н. Державина в контексте историко-этнографического изучения Крыма в последней трети XIX — первой трети XX века // *Буковинський історико-етнографічний вісник.* — Чернівці, 2001. — Вип. 3. — С. 78–80.

¹¹ Див. докладніше: *Непомнящий А.* П. Фалев — исследователь этнографии народов Крыма // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.* — К., 1999. — С. 50–53.

¹² Грунтовна бібліографічна довідка про О. Музиченка надрукована у другому довідковому виданні, присвяченому історії Ніжинської вищої школи: (*Гранатович Л.* Викладачі Ніжинської вищої школи: Біографічний покажчик: У 2 ч. — Ніжин, 2001. — Ч. 1. — С. 129–130, 215). У статті про вченого в “Украинской советской энциклопедии” допущено неточності в біографії: (*Ярмаченко Н.* Музиченко Александр Федорович // *Украинская советская энциклопедия.* — К., 1982. — Т. 7. — С. 92.). В обох публікаціях О. Музиченка згадано лише як видатного українського педагога. Його етнографічні дослідження залишилися повністю забутими.

¹³ За іншими даними, О. Музиченко народився в Бердянську у родині вчителя Станіславського училища: (*Коваленко Є., Сахненко Л.* З історії розвитку народної освіти кінця XIX, початку XX століття: О. Музиченко (1875–1940) // *Актуальні проблеми педагогіки і психології / Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя.* — Ніжин, 1995. — С. 86.).

¹⁴ За даними І. Носкової, у 1877–1889 роках батько О. Музиченка працював старшим вчителем у с. Кишлау Феодосійського повіту в місцевому двокласному народному училищі, тому дитинство Олександра Федоровича минуло саме тут: (*Носкова І.* Історія, етнографія та лінгвістичні особливості мови кримських болгар в публікаціях Олександра Музиченка // *Записки історичного факультету / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова.* — О., 2002. — Вип. 12. — С. 143).

¹⁵ *Мартиненко Л.* Ніжинський період у житті професора О. Музиченка // *Наукові записки / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя: Психолого-педагогічні науки.* — Ніжин, 2000. — С. 171–174.

¹⁶ *Музыченко А.* Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда // *Этнографическое обозрение.* — М., 1899. — № 4. — С. 36–72.

¹⁷ *Дринов М.* Этнографические наблюдения А. Музыченко над болгарскими колонистами Феодосийского уезда. — Х., 1902. — С. 1–7.

¹⁸ *Носкова І.* Історія, етнографія та лінгвістичні особливості... — С. 142–148.

¹⁹ Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (ВДАЧОН). — Ф. 1105, оп. 1, спр. 1482.

²⁰ *Музыченко А.* Наблюдения над народным творчеством крымских болгар // *Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове, 1902.* — М., 1905. — Т. 2. — С. 446–460; Т. 3. — С. 350–351. Див. про це також: *Непомнящий А.* “Праці” Археологічних з’їздів (1869–1911) як джерело для складання біобібліографії істориків-кримознавців // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* — К., 2003. — Вип. 10. — С. 230–247; *Непомнящий А.* “Труды” Археологических съездов как источник изучения развития исторического краеведения Крыма // *Проблеми історії та археології України: Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з’їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2002 року / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна.* — Х., 2003. — С. 8–11.

²¹ *Музыченко А.* История поселения и фонетические особенности говора крымских болгар // *Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук.* — С.Пб., 1907. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 72–139.

²² ВДАЧОН. — Ф. 1105, оп. 1, спр. 1482, арк. 5–9, 24–25.

Using documents of Chernihiv oblast State Archives Department in Nizhyn and Myzychenko’s poorly investigated activity in the field of the Crimean studies the author of the article opens unknown pages of outstanding Ukrainian pedagogue’s biography which relate to studying ethnography of the Crimean Bulgarians. The author reconstituted all repertoire of Oleksandr Muzychenko’s ethnographic bibliography that relates to studying folklore of the Crimean Bulgarians.